

Pázmány vitairatai a keresztény egysé- gről és az iszlámról

BITSKEY ISTVÁN

Született 1941-ben Egerben. Irodalomtörténész, egyetemi tanár. 1967-ben a debreceni KLTE magyar–történelem szakán szerzett diplomát. 1975-től a KLTE Régi Magyar Irodalmi tanszékének oktatója, 1980-tól tanszékvezetője. Kutatási területe a 16-18. századi irodalom és művelődés története.

A 17. század elejére egyre világosabban látható lett, hogy Magyarországon hosszú időre berendezkedett a török, s az ország vezető politikusainak számolniuk kellett a jövőt illetően a Félhold további expanzív törekvéseivel is. Különösen a tizenöt éves, ún. „hosszú török háború” (1593—1608) kezdeti sikereinek elakadása jelezte a bajt, a mezőkeresztesi vereség és Eger eleste (1596) különösen is okot adhatott a növekvő aggodalmakra. Annál inkább, mivel az európai keresztény hatalmak ellentétei sem ígértek belátható időn belül összefogást, közös fellépést az oszmán hódítók ellen. A Christiana Republica felekezetekre osztódása, politikai és vallási ellentétek kiéleződése időben nagyjából egybeesett a török látványos magyarországi terjeszkedésének évtizedeivel, így a kortársak tudatában szükségképpen kapcsolódott egybe a két jelenség. Pázmány Péter legkorábban publikált magyar nyelvű vitairatában, a Magyar István sárvári prédikátorhoz írott *Feleletben* (1603) erről így vélekedett:

„Az mi Országunk régótátul fogva hadakozik az Török ellen. És jóllehet nîha igen megverettek az Magyarok, úgy mint 1444. esztendőben Várnánál, holott Vladislaus király elvész: az után 1448. esztendőben az Rigó mezején; de mindazáltal úgy eltérítette Isten az ellenségnek ereiét és eszét, hogy az országba belé nem kaphatna. Miúta pedig ti támadátok, ugyan kitér országunkból. Mert legelőször 1526. esztendőben (mikor immár az Lutherség belépett vala Országunkba, mint az 1523. és 1525. esztendőbéli Articulusokból, mellyeket előhozék nem régen, megtetszik) megverték Mohácsnál hadunkat, de még akkor is visszatéríté Isten az ellenséget, pusztán hagyatá az Országot vélle, noha mind Buda és mind az töb Házak kezébe jutottak vala. Ebből nem tanulánk, hanem megizelítvén azt az testi kívánság szerént való szabadságot, mellyet ti béhozátok, bellyebb gázolánk az Hitnek újtásába, mely miatt láttyuk, mire jutánk.”

Noha főként válasz kívánt ez lenni a protestáns vádakra, melyek szerint az „országokban való sok romlásoknak okai” a „pá-pisták”, a valódi evangéliumi tanítást hirdető reformátorok üldözői, több is lett annál: történelemértelmezés és helyzetelemzés is egyszerre. Abban ugyanis nem volt nézetkülönbség a konfesszio-

nális vitákban szembenálló felek között, hogy a morális korrupció, a bűnök eluralkodása a pusztulás, a krízis végső oka. Azt is egyformán látták a kortársak, hogy a vétkeesség idézte fel Isten büntetését, emiatt kell elviselnie a magyarságnak az Úr büntető vesszejét (*flagellum Dei, virga Dei*). Arról viszont már éles polémia folyt, hogy az erkölcsök szemmel látható megromlását megelőztesse a keresztény tanítás deformációja (*dogma corrupta*) vagy éppen fordított a helyzet, s a tantételek lutheri-kálvini felfogása, azaz a „hitújítás” idézte elő a bűnök eláradását s a büntetéképpen előállott válságos helyzetet.

Ostorozás „két-képpen”

Mint ismeretes, a 16. század folyamán a bibliai egezetika alapján álló wittenbergi történelemszemlélet, valamint a török hódítás által teremtett veszélytudat együttesen hatott oda, hogy a zsidó-magyar sorspárhuzam szolgálthasson magyarázatot Magyarország válságos helyzetére. Eszerint az Isten elleni bűnökért kollektív büntetést kell szenvednie a választott népnek, amennyiben azonban vétkeiktől megszabadul és megtisztul, az Úr elveszi büntető vesszejét a közösségről, s visszaadja az ország fényét, erejét, egységét. Farkas András közismert krónikás éneke (*Az zsidó és magyar nemzetről*, 1538) állította először párhuzamba az ószövetségi zsidó nép történetét a magyarokéval, létrehozva így a reformáció elbibliásított nemzeti történetkoncepcióját, amely szerint a morális javulás hozhat felemelkedést a magyarság számára. Az ilyesfajta remények azonban a század harmadik harmadára megcsappantak, s eszkatologikus váradalmakkal, antikrisztológiai hiedelmekkel ötvöződött az aktuálpolitikai gondolkodásmód. Sokféle változata, irodalmi megfogalmazása, topikus variánsa jött létre ennek a gondolatkörnek (ezekről bősséggel szolt már a szakirodalom), nem meglepő tehát, hogy kapcsolódott hozzá Pázmány fejtegetése is akkor, amikor az ország sorsáról, vallási egységének megbomlásáról, a széthúzás okairól, illetve az összefogás elvi és gyakorlati kérdéseiről formált véleményt.

Az „atyai ostorozás”

Pázmány is hangoztatta, hogy a török veszedelem Isten büntető vesszeje a bűnös közösségen, azonban az ostorozásnak két módját nagyon határozottan elkülönítette: az egyik az „atyai ostorozás”, amelynek célja a megtisztulás elősegítése, az emberi állhatatosság próbára tétele, az isteni félelemben való „öregbödés”. Az ilyen ostorozás nem káros, hanem egyenesen „gyönyörűséges és vígasságos”, mivel ez a Gondviselés jele, a morális felemelkedés hathatós eszköze és lehetséges útja.

A „kegyetlen ostorozás”

Egészen másféle, ún. „kegyetlen ostorozás” az, amellyel Isten már nem tisztítani akar, hanem végítéletet mondani a bűnösök felett. Ez pedig „kiváltképp az Hitben-való újításért és tévelygésért”

következik be, ezt Pázmány bibliai példákkal illusztrálja. Következtetése ennek megfelelően: „akinek szeme vagyon, eszébe veheti, hogy az mi Nemzetségünkön az Istennek bosszú álló, haragos ostora vagyon. És nem csak úgy sanyargat minket mint az jó fiakat, hanem mint gonosz szolgákat”. Míg tehát a Mohács előtti magyar (és egyéb keresztény) hadak vereségeit az ostromozás előbbi módjához sorolja, addig a protestáns konfessziók elterjedése utáni iszlám hódítást az utóbbi kategóriában említi.

¹PÖM I. 180-181

Míg a kétféle „ostoroztatás” elméleti fejtegetésekor Pázmány sűrűn hivatkozik a Bibliára, addig az ennek alapján készült történelemmagyarázat és aktuálpolitikai feladat kijelölés során szinte üres a lapszél, csupán Bonfinire utal helyenként.¹ A Bibliából kiinduló, de a politikai gyakorlat területére érkező eszmélkedés tehát a *Felelet*, amely ilyenformán nemcsak vallási polémia, hanem publicisztika is, múltra reflektáló és jövődő tennivalókat érintő, programkijelölő írás, amelyben a szerző saját nézeteit és következtetéseit vázolja fel. Amennyiben ez a fejtegetés meggyőző kívánt lenni, meg kellett mutatnia, hogy a reformáció előtt morális rend jellemezte az országot. Ennek megfelelően eszményített az a kép, amit felvázol: „Az mi Nemzetségünk azelőtt oly tökéletes, együgyű, aitato Nemzetség volt, hogy hozzá fogható nagy földig nem találtak volna. Az lopás és ragadomány, az faitalan és feslett élet, az szitok és átok, csak hírrel is alig hallatott közöttte”. Ez a „legjámorb és tekéletesb” erkölcsű nép viszont az „új tudományok” megjelenése óta „zabla nélkül való vad lovakhoz és kegyetlen tigrisekhez” lett hasonlatossá, most már a kiskorú gyermek is „több latorságot és gonosságot tud”, mint azelőtt a felnőttek, eláradott a „feslett élet” követése.

A középkor eszményítése

A középkori Magyarország eszményített képének felvázolásában helyet kap Szent Istvántól kezdve Nagy Lajoson és Zsigmond korának említésén át egészen Mátyás királyig valamennyi kiemelkedő uralkodó s természetesen a pápasághoz fűződő kapcsolataik emlegetése, így többek között Janus Pannonius római követjárása is. Az áttekintés II. Lajos király idejével végződik, ekkor történt a katasztrófa, amely már a „hitbéli tévelygés” eredménye a pázmányi koncepció szerint.

Végeredményben Pázmánynak ez az első publikált vitairata olyan helyzetfelmérés a 17. század nyitányán, amely egyrészt a magyar történelemből leszűrt tanulságokra épül, másrészt a protestáns történetírás érveivel és állításaival szemben alakít ki magyar katolikus történelemértelmezést s ebből adódó programot. Magyar és Pázmány polémiaja az ország sorskérdéseire két különböző választ fogalmazott meg, azonban mindketten a kritikus helyzet megoldását keresték. Írásaik hiteles helyzetelemzések, a kor egyházi és politikai dilemmáinak széles összefüggésrendszerbe ágyazott megfogalmazásai. Mind protestáns, mind katolikus részről megfogalmazódott a keresztény hitegyesség megbomlása fe-

letti fájdalom, a kiutat azonban mindkét fél csakis saját felekezeti álláspontja szerint vélte megtalálhatónak.

„Egymás ellen viaskodó tévelygések”

A *Respublica Christiana* különböző konfessziókra bomlásával a már korábban elkészült, de csak 1605-ben megjelent másik vitairat, a *Tíz bizonyosság* foglalkozik részletesen, főként IV. könyvében. A reformáció ellenében szerveződő katolikus apologetika érvrendszerében Európa-szerte kiemelt helyet töltött be a különböző felekezeti álláspontok egymás ellen fordítása, ellentéteik kimutatása. Pázmány is módszeresen veszi sorra Luther, Melancthon, Kálvin, Béza, Musculus, Sturm és mások nézeteit, valamint a protestáns hitvallások egymástól eltérő megfogalmazásait, s idézetek sokasága révén ütközteti őket. Külön is említi a hazai evangélikus-református hitvitát, amely Felső-Magyarországon zajlott le, s amellyel feltehetően kassai missziója során, 1601-ben akadt tennivalója. Kassa evangélikus rektora, a Wittenbergből ideérkezett Albert Grawer több kiadványával, német és latin nyelven is szembeszállt a helvét irány környékbeli képviselőivel, Pázmány a „kassai mesterecske” Kálvin-ellenes könyvére utal.² Grawer irodalmi fikciója szerint Kálvin és Jézus Krisztus, valamint híveik háborút folytatnak egymás ellen, nyilvánvaló, hogy Pázmánynak kapóra jött e téma, annál is inkább, mivel Gönczi István vizsolyi prédikátor válaszirátát³ is említi, amely azonban szerinte csak Kálvin tudományának „állhatatlanságát” mutatja meg.

Ugyancsak jól kiaknázható támadási pontot jelentett a Magyarországon létrejött vallási sokszínűség, a felekezetváltások gyakorisága s a különböző hitvallások közötti útkeresés. Erről a zavaros állapotról írja Pázmány: „Ma is vannak Magyarországra, kik tisztá Calvinisták lévén, Augustana Confessiön valóknak híják magokat”.

Mindezzel szemben, a széthúzás ellenpéldájaként igyekezett Pázmány bemutatni „a régi hiten valóknak egyességét”. Tagadja, hogy a római egyházon belül visszavonások lennének, a szerzetesrendek sokat támadott különbözőségét metaforák sorával világítja meg. Eszerint „az Anyaszentegyházba (mely olyan, mint egy roppant sereg, avagy mint a hegy tetjén épített váras, vagy mint egy élő test, melybe különböző tagok vannak) külömb-külo mb-féle rendek, szerzetek és rendtartások vannak, mint a seregbe is, ki puskás, ki kopjás, a várasba ki úr, ki áros ember, mindazáltal egy sereget, és egy várust építtnek a különböző tagok: úgy a Christus jegyese is, az Anyaszentegyház... különböző tagok szép rendibül építtetik”. Azt természetesen nem tagadja, hogy a katolicizmuson belül is vannak a hitről „vetekedések”, a heterodoxiót, a zsinati értelmezéstől való eltérést azonban itt „tudatlan-

²*Bellum Joannis Calvinii et Jesu Christi*, Bártfa, 1597.

³*Panharmonia*, Vizsoly, 1599.

ságból történt eset"-ként említi, s erre példaként Telegdi Miklós prédikációinak egyes helyeit adja meg. A zsinati határozatokról azt tartja, hogy azok csak az „egyházi rendtartás” terén hoztak változtatásokat, a dogmák kezdettől fogva változatlanok, ezért szilárd a katolikus hit egységessége.

A hitegységet bomlasztó konfesszionalizmus egyik legnagyobb veszélyének azt jelöli meg, hogy a hitújítás folyamatában nincs megállás, mivel „az Arianismus, Calvinismus, Mahometismus atyafiak és azon posztóbúl külön formára szabott nadrágok”. Utal arra, hogy a kálvinistákból lettek az ariánusok, „úgy mint Servetus, Blandrata, Alciatus, Dávid Ferenc”, azok közül pedig többen „ki Török, ki Atheista lőn”, az előbbire példának Adam Neuser heidelbergi lelkipásztort nevezi meg. E felfogás logikájából viszont az következik, hogy nem elegendő a protestáns felekezetek bírálata, a kép teljességéhez hozzátartozott most már a mohamedanizmus bemutatása is. Elrettentésül természetesen, s illusztrációjaként annak, hová vezet az, ha a „keresztyén tudománnak csak nem minden ágait letörék”. A *Tíz bizonyág* függeléke tartalmazza az ilyenformán ideilleszkedő Korán-cáfolatot, amely először mutatja be magyar nyelven az iszlám szent iratát, még ha e bemutatás torzító tükörben, élesen polemikus modorban történik is.

„A Mahomet vallása hamisságárúl”

Meglepően kevés szó esett mindeddig a szakirodalomban arról, hogy Pázmány rendkívül adatgazdag, ugyanakkor tömör és jól áttekinthető értekezést adott közre 1605-ben a Koránról, az Oszmán Birodalom létrejöttéről, s az iszlám magyarországi hódításainak történetéről. A korabeli magyar olvasó ebből sok ismeretet szerezhetett a mohamedán vallásról, hiedelemvilágról, mentalitásról is. Pázmány olyan fontosnak tartotta ezt az írást, hogy később ismét kiadta bővített formában a *Kalauz* szövegébe építve, az V. könyv függelékeként. Ez az eljárása már csak azért is logikus volt, mert az ország középső részét uraló török hatalom berendezkedése ekkor hosszú távra szólónak tűnt, számolni kellett huzamos jelenlétével, így a róla szóló ismeretek nélkülözhetetlenekké váltak mind a katolikus, mind a protestáns lakosság számára.

Pázmány fejtegetését a nemzetközi törökellenes irodalomnak szinte teljes ismeretében állította össze, protestáns és humanista szerzők egyaránt szerepelnek forrásai között, így többek között Melanchthon, Savonarola, Ludovicus Vives, Nicolaus Cusanus, Volaterranus, Paulus Jovius és Aeneas Sylvius Piccolomini (azaz: II. Piusz pápa). Magát a Korán szövegét latin fordításban ismerte, Theodor Bibliander (Buchmann, 1504—1564) zürichi teológus kiadásában.⁴ Más kérdés, hogy a modern Korán-kutatás szerint ez a fordítás és kiadás egyfajta középkori keresztény olvasata, egyol-

⁴*De Mahumetis vita et moribus*, Bazel, 1543.

dalú interpretációja az arab világ szent iratának, s a kiadáshoz csatolt kommentárok az európai kereszténység védekező riadalmából fakadó aggodalmakkal vannak tele. Ekkor viszont ez a kiadás jelentette a korszerű Korán-ismeretet, az európai szellemi élet ebből tájékozódott a keleti hódító eszmevilágról. Ezen kívül Pázmány a bizánci történetírók alapos ismerete alapján vázolja fel a Török Birodalom történetét, s még egykori magyarországi rabok visszaemlékezéseit is felhasználja, így például a Sebesi Névtelen (Georgius de Hungaria, Transylvanus Sebesiensis) feljegyzéseit a dervisek „ördögi mesterkedéseiről, babonás varázslásairól”. Mindez egyértelmű jelzése annak, hogy Pázmány már gráci tanári éveiben is, hitvitázó tevékenységének kezdetén igen élénk érdeklődéssel és nagy figyelemmel kísérte az iszlám hódítás eseményeit, európai és magyarországi történetét.

Noha a történelmi és vallási ismeretterjesztés szándéka is vezérelte a Korán-cáfolat elkészítését, az aktuális politikai és pedagógiai célzatosság is határozottan érezhető benne. Folyamatosan kommentálja, véleményezi ugyanis az eseményeket. Eszerint Mohácsnál a katonai tudatlanság és vakmerőség okozta a katasztrófát, a kellő körültekintés hiányát kárhoztatja a magyar hadvezetésben. Elítéli a trónviszályokban a törökök segítségül hívását, így például Szapolyai János megalkuvó magatartását az ősi ellenséggel való alkudozásban. Ezzel szemben nagy dicsérettel említi Dobó István hősiek várvédelmét, s különösen kiemeli Szigetvár védelmét. Erről írja: „Ő maga pedig Solyman Szigetet megszállá; de mikor a vitéz Zrínyi Miklós erőssen oltalmazná a helt és 25 ezer töröknél többet vesztett volna el, 4. Septemb. bánattyába meghala Solyman. 7. Septemb. megvövék Szigetet is, mert senki meg nem segíté”. A második, bővített változat még célratorőbben fogalmaz: „mikor a vitéz Zrínyi Miklós a régi igaz hitért és szép hazájáért emberül vitézkednék, bosszúban megfortyana és megdermede Szoliman, látván, hogy megcsökönt szerencséje...”.

Az ilyenfajta kritikus — dicsérő vagy kárhoztató — megjegyzésekkel Pázmány nem titkolt szándéka, hogy saját kora számára használható tanulságokat fogalmazzon meg. Példaképeket állítson avagy éppen a vereségekből vonjon le tanulságokat. Mint írja: „azért hozám ezeket elő, hogy megértsük, mi módon és mi okon hatalmazott ily igen el a Török, mert igen szükség, hogy ezt jól megércsük, kiváltképpen a mi üdönkbe...”. Abban az időben ugyanis, amikor Bocskai, majd később Bethlen Gábor kísérletezett a török orientációval, s fennállott annak a veszélye, hogy az erdélyi fejedelmek a protestáns vallásszabadság védelmében még az ősi ellenséggel is hajlandók bizonyos együttműködésre, kompromisszumra, katonapolitikai alkura.

S Pázmány iszlámellenes vitáirátának éppen ez a másik, talán éppen fontosabbik célja: elrettenteni a keresztényeket a „pogányokkal” történő mindenféle együttműködéstől. Bemutatni, hogy

a Korán „balgatagságok és marcona kábaságok” gyűjteménye, a kereszténység morális alapelveivel nem egyeztethető össze, így tehát valamennyi felekezet romlását és megsemmisülését idézheti elő. Későbbi politikai tevékenysége s római diplomáciai küldetése (1632) egyaránt azt mutatja, hogy az európai keresztény hatalmak nagy összefogását szerette volna elérni, csakis ettől remélhette a török kiűzését a Kárpát-medence területéről. A hitegység és a katonai együttműködés egyaránt nélkülözhetetlennek látszott a nagy cél megvalósítása érdekében. Mindennek elfogadtatásához viszont bizonyítania kellett, hogy a török nem lehet diplomáciai tényező, számbevehető szövetséges, taktikai fegyver egyetlen európai ország számára sem, nem szabad, hogy megossza a potenciális szövetséges erőket. Politikai célja és szándéka ez volt a Mahomet-ellenes írásnak, amely ezen kívül helyenként ironikus tónusával, színes előadásmódjával, logikai erejével és tömörségével irodalmi szempontból is kiemelkedő alkotás, a magyar nyelvű politikai publicisztikának, történelmi kommentárirodalomnak jeles darabja, amely — már csak egzotikus témája miatt is — egyedi színfoltot jelent Pázmány hitvitázó írásainak sorában.